

Pers Mitolojisi ve Despotizm Sembolü Zahhâk*

Mitat Çekici**

ORCID: 0000-0002-4576-9468

Öz

Pers mitolojisi ve efsaneleriyle ilgili en eski bilgiler MÖ. XV. yüzyıla dayanmaktadır. İran millî tarihi hakkındaki en eski bilgiler RîgVedâ ve Avestâ'da mevcuttur. İran mitolojisi; İran platosu, Atlas okyanusu, Orta Asya ve dünyanın birçok bölgesine yayılıp ve birbirleriyle kültürel ve dilsel olarak ilişkili olan eski halkların inanç ve ibadet uygulamalarının ve bunların bütününe verilen isimdir. İranlılar, Hint-İran birleşik kavminden ayrıldıklarında birtakım destanlar ve efsanevî rivayetleri beraberlerinde getirmişlerdir. Pers mitolojisindeki karakterler güçlü bir biçimde ikiye ayrılmıştır: iyi olanlar ve kötü olanlar. Bu iyi- kötü anlayışı mitolojide hikâyeye, figür ve motiflere de yansır. Bu anlayışın kökeni Zerdüştlük'teki Ahura Mazda'nın iki emanasyonu anlayışı üzerine kurulmuştur. Pers mitolojisi ve destanlarındaki en ünlü iyi karakter Rüstem olarak karşımıza çıkar. İyi figürüne karşı bir başka ünlü figür de despotizmin sembolü olan Zahhâk'tır. Zahhâk'ın en önemli özelliklerinden biri de onun omuzlarından bulunan ve onu koruyan iki engerek yılanıdır. Bu çalışmada, öncelikle mitoloji kavramının tanımı yapılacak ve Mitolojinin Fars Edebiyatındaki yeri ve önemi hakkında bilgi verilecektir. Sonrasında Despotizm sembolü olan Zahhâk hakkında detaylı bilgi verilip tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Pers Mitolojisi, Despotizm, Zahhâk, Fars Edebiyatı

Gönderme Tarihi: 13/08/2019

Kabul Tarihi:20/09/2019

* Bu makale, 02-05 .05.2019 tarihleri arasında Ardahan Üniversitesi tarafından düzenlenen "Uluslararası Mitoloji Sempozyumu" adlı sempozyumda sunulan "Pers Mitolojisi ve Despotizm Sembolü Zahhâk" adlı çalışma esas alınarak üretilmiştir.

** Öğretim Görevlisi Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: mitatcekici@Artuklu.edu.tr

Persian Mythology and Zahhak, The Symbol of Despotism

Mitat Çekici

ORCID: 0000-0002-4576-9468

Abstract

The earliest information on Persian Mythology and Myths dates as back as the XV. Century BC. The earliest information on Iranian national history is given in Rig Veda and Avesta. Iranian mythology is the name given to all of the faith and worship practices of ancient peoples who lived across Iranian plateau, Atlantic, Central Asia and many other parts of the world who were related to each other in cultural and linguistic terms. When Iranians left the united Indian-Iranian nation, they brought some epics and legendary narrations with them. The characters in the Persian mythology are divided into two in a strong manner: the good ones and the bad ones. This good and bad concept is also reflected in the stories, figures and motifs in mythology. The roots of this understanding are based on the understanding of the two emanations of Ahura Mazda in Zoroastrianism. The most famous good character that exists in Persian mythology and epics appear before us as Rustam. Against the good character, another famous figure is Zahhak, who is the symbol of despotism. One of the most important characteristics of Zahhak is the two viper snakes on his shoulders to protect him. In this study, firstly, the definition of mythology will be made; and then, its place and importance in Persian literature will be dealt with. Then, detailed information will be given on Zahhak, who is the symbol of Despotism.

Keywords: Persian Mythology, Despotism, Zahhak, Persian Literature

Received Date: 13/08/2019

Accepted Date: 20/09/2019

Символ персидской мифологии и деспотизма Заххак

Резюме

Персидские легенды и мифология берет свое начало с 15 века до н.э. Самая древнейшая информация о национальной истории Ирана доступна в Риг Веде и Авесте. Иранская мифология — это практика веры и поклонения древних народов, которые распространялись через Иранское плато, Атлантический океан, Центральную Азию и многие районы мира которые имеют культурные и лингвистические связи. Когда иранцы вышли из индоиранских объединенных племен, они принесли вместе собой несколько эпопей и легендарных сказаний. Персонажи персидской мифологии отлчительно были разделены на две части: хорошую и плохую. Это понимание добра и зла отражается в рассказах, рисунках и мотивах мифологии. Это понимания основано на двух эманациях маздеизма Ахура Мазды. Самый известный хороший персонаж персидской мифологии и эпосов — это Рустем. Противоположный хорошей фигуре – это символ деспотизма Заххак. Одна из самых важных характеристик Заххака - две гадюки, которые находятся на его плечах и защищают его. В этом исследовании, прежде всего, будет дано определение понятия мифологии, а затем будет описана значимость и место мифологии в персидской литературе. После этого будет предоставлена подробная информация о Заххаке, символе деспотизма.

Ключевые слова: персидская мифология, деспотизм, Заххак, персидская литература.

Получено: 13/08/2019

Принято: 20/09/2019

Giriş

Mitoloji sözlükte ilkel insanları ve insanüstü varlıkların başlarından geçen masalsı olayların incelenip anlatıldığı efsane bilimidir. İlk çağlarda yaşayan insanların dini törenlerini, itikatlarını, yaratılışlarının başlangıcını ve kaynağına kadar götüren anlatıcılardır. Mitoloji yaratılışı, tanrıları, kahramanları, kutsalları ve fizikötesi yaratıkları simgeler yoluyla anlatır. İlkel insanın inancı mitoloji ile başlar ve bu dinsel inanışlar büyük dinleri yapılandırır. Mitolojik öğeler doğal yaratıklar değildir, bunlara örnek olarak rüzgâr tanrısı, ay tanrısı ve güneş tanrısı gibi doğaötesi varlıkları söyleyebiliriz. Bazen de hayal ürünü ve ilginç yaratıklar, sıra dışı kişilikler de efsanelerin ve kahramanlık hikâyelerinin mitolojik öğeleri olabilir. Mitoloji en eski zamanlardan itibaren var olmuş ve toplumsal etkinliği güçlü bir şekilde olan bir vakıadır. Mitoloji Yunancada “mythos”, “açıklama, haber ve hikâye” manasındadır.¹Mitoloji kavramı Yunanca, bir tür masal, hikâye demek olan mythos ile söz manasına gelen logos kelimelerinden oluşur. Mitoloji doğaya karşı mücadele veren insanın yaratıcısını ve varoluş sebebini adlandırmak için uydurduğu hikâyelerin ve hayallerin bütününe denir. Böylece eski çağlarda yaşamış olan insanların inanmak için yarattığı ilahlar, periler, devler, kahramanlar ve onların hikâyeleri mitolojiyi oluşturur.²Mitoloji ilk olayları, yaşananları bizlere aktarandır, dünyanın yaratılışı, insanın varoluşu, toplumu ve ahlakı anlatır. İlk dönemlerde olaylara bağlı olan ve zamanı her olaydan bağımsız olan kaynakları rivayet eder. Mitoloji kendisini rivayette ortaya çıkarır. İlkel insanların yaşadıkları olaylar, kaynağı belli olmaksızın geleneksel bir tarzla ve doğruluğu araştırılmadan mitolojide kullanılır. Böylece mitoloji, kaynaklar hakkındaki sorulara cevap verir. Mitoloji, tarihte hiçbir şekilde yer almayan olayların kaynağını anlatır.³

Her milletin kendine özgü bir mitolojisi vardır, bunların en belirginleri Türk, Mısır, Yunan, Hint, Çin ve İran mitolojileri olarak sayabiliriz. Bunların dışında millet olmayan kavim ve toplulukların hala inanıp yaşattıkları mitolojileri

¹Nimet Yıldırım, *İran mitolojisi*, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012, 29-30.

²Cemile Kaptan Bazıyar, “Mitoloji ve Çağdaş Sanat,”*Sanat ve Tasarım Dergisi*, sy. 18 (2016):114.

³Seba Pejman fer ve MecidSermedi, “Berresi-i Mefhum-i İnkılâb der Dâstân-i ZahhâkbâNezeriye-yi Goldemen,”*faslnâme-yiTehessus-i Tehlil u Negd-i Motûn-i Zebân u Edebiyât-i Farsî*, Şomâre 28, (1395/2016): 149.

de vardır.⁴ Her milletin mitolojisi o ulusun tarihi, efsaneleri, hamasi hikâyeleri, inançları, ilahları, insanları ve masallarını kapsar. Başlangıç zamanı belli olmayan, geçmişleri çok eski dönemlere kadar dayanan zaman döngüsü içerisinde bazı değişim ve dönüşümler geçiren tarihi olaylarla iç içe geçmiş mitolojik anlatımlar insanın içinde yaşadığı dünyayı tanıma ve anlama gayretini, doğa olaylarını farklı açılardan inceleyerek ilkel zamanlarda vermiş olduğu yaşam mücadelesini göstermektedir. Mitolojilerin zaman ve yer gibi kavramları olmaz, bu kavramların var olmayışı mitolojik anlatımın hayali atmosferine genişlik katıp onu daha sır dolu ve cazip bir şekilde yansıtmasına imkân verir. Mitolojik anlatımlarda kullanılan dil ve semboller olabildikçe sır doludur. Sıra dışı, dağa üstü ve diğer evrenden olan hikâyelerden oluşan mitolojilerin ana teması yaratılışla ilgili olaylardır. Mitolojide anlatılan olaylar gerçek hayatta yaşanmış gibi bir mantık çerçevesinde aktarıldığı için bu gelişmelerin bütünü gerçekmiş gibi algılanmaktadır. Ayrıca mitoloji, ilk çağlara ait ve önemli kişiler tarafından gerçekleştirilmiş olayları efsaneleştirilerek ilginç ve hayret verici hikâyeleri konu edinmektedir.⁵ Milletlerin mitolojileri ile gelenek- görenekleri, inançları, dilleri ve kültürleri arasında güçlü bir bağ vardır. Bu sebeple mitolojilerin efsanelerini ve inançlarını bu değerlerden ayırmak mümkün değildir. Eski dünya halklarında efsaneler çok etkin rol oynamışlardır.⁶

Bu çalışmamızdaki temel amaç Zahhâk'ın omuzlarında çıkan yılanların nasıl ne sebeple ortaya çıktığı sorusuna cevap bulabilmektir. Gerçek manada Zahhâk'ın omuzlarındaki yılanlar onun kötü yaratılışlı ruhunun dışı vurumu mudur yoksa lanetlenmiş İblisin oyununa kurban gitmiş biri midir? Zahhâk'ın acımasız ve insanlık soyunu bitirmeye çabalayan despot bir hükümdar oluşunun gerekçesi ne olabilir? Aşağıda bu soruların yanıtını bulmaya çalışacağız.

Pers Mitolojisi ve Zahhâk

Her toplumun kendine özgü bir mitolojisi olduğunu dile getirmiştik. Doğu edebiyatının zengin mitolojilerinden biri sayılan Pers mitolojisini ele alalım. Pers mitolojisi ve efsaneleriyle ilgili en eski bilgilerin MÖ. XV. Yüzyıla kadar

⁴ Kaptan Bazıyar, "Mitoloji ve Çağdaş Sanat," 115.

⁵ Yıldırım, "İran Mitolojisi" *Nüsha*, II/7 (2002): 31-33.

⁶ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 263.

dayandığı söylenmektedir. Arkeolojik verilerle birlikte İran milli tarihi hakkındaki en eski bilgiler RîgVedâ ve Avestâ'da mevcuttur. Ancak bazı araştırmacılar, Avestâ öncesi dönemlerde de İran mitolojisiyle ilgili verilerin bulunduğu kanısındadır. İran mitolojisi; İran platosu, Atlas okyanusu, Orta Asya ve dünyanın birçok bölgesine yayılıp ve birbirleriyle kültürel ve dilsel olarak ilişkili olan eski halkların inanç ve ibadet uygulamalarının ve bunların bütününe verilen isimdir. İranlılar, Hint-İran birleşik kavminden ayrıldıklarında birtakım destanlar ve efsanevî rivayetleri beraberlerinde getirmişlerdir. Bu rivayetler onların yeni vatanlarına ve yeniden şekillenmiş yapılarıyla uyumludur ve daha sonraki dönemlerdeki İran efsanelerinin temelini de oluşturmuştur. Diğer toplumlarda da olduğu gibi İranlılar da bu hikâyelere katkılarda bulunmuşlardır.⁷Edebiyat ve geçmiş zamanlardan geriye kalmış olan edebi bir eser, kendi toplumunun kökeninin kimlik kazanması ve medeniyetinin varlığını gösterir.⁸

İran hamasi hikâyeleri ile efsanelerinin geçmişi Âryaların İran topraklarına gelmesiyle başlar, İran Kavmi, Asya'nın orta kesimlerinden Atlas okyanusu kıyılarına ve dünyanın birçok bölgesine kadar dağılan Hind-Avrupa kavimlerinden biridir. Bu kavim, bu ırkın diğer kollarına nispeten daha çok ön plana çıkmıştır. Milli rivayetler, dini efsaneler, tarihi gerçekler, İran kahramanlarının maceraları, daha önce yaşadıkları bölgedeki hatıra ve efsaneleri, kahramanlıkları, İranlıların yeni inançları, sultan ve emirlerin tarihleri ve daha birçok konunun birleşmesiyle efsaneler ve hikâyeler oluşmuştur.⁹Eski dönemlere ait İran rivayetleri derlenerek İran tarihini ve ulusal hikâyelerini kalıcı kılma çabaları IV/X. yüzyıldan itibaren yoğun bir şekilde devam etmiştir. Eski İran'da Efsanelerin ve Pers Mitolojisinin en önemli ve büyük kaynağı olan Avesta, günümüze kadar gelen en önemli ve kapsamlı Pehlevîce olan Dînkert, III/IX. yüzyılda yazılmış ve Pehlevîce metinlerden oluşan Bundehişt, Sâsânîler döneminin en önemli tarihi eseri ve Şâhnâmelerin temel çekirdeğini oluşturan Hudâyinâme ve III/IX. yüzyılda Farsçayı, Fars edebiyatını ve Fars değerini canlandırmak için yazılan Şâhnâme gibi eserler bu çalışmaların ürünüdür.¹⁰Bu

⁷ Nimet Yıldırım, "İran Mitolojisi,"23-25.

⁸Pejmânfer veSermedî, "Berresi-i Mefhum-i İnkılâb der Dâstân-i ZahhâkbâNezeriye-yi Goldemen, 144.

⁹Yıldırım, "İran Mitolojisi," 25.

¹⁰ Bkz. Yıldırım, "İran Mitolojisi," 32-38.

efsane ve hikâyeler bazı eserlerde günümüze kadar süre gelmiştir. Bunların en çok ön plana çıkanı şüphesiz Firdevsî tarafından yazılan eseri Şahnâme'dir. Şahnâme gibi miras eserlere fonksiyonalist görüşlerden biri de İran mitolojilerini derleyip araştıran toplumsal bir fenomendir. Mitolojileri yeni bir tarzda gösteren hamasi eserler çalışmalarıyla sosyal hayatın karanlık noktalarını aydınlatmaları mümkündür. Örnek olarak Feridun'un Zahhâk'ı yenmesi mitolojisi gösterilebilir. Zahhâk ve Kâve hikayesi tarih ve mitolojinin iç içe olduğu bir hikayedir.¹¹Fars dilinin bir sözcük hazinesi, fesahat ve belagat örneği olan Şahnâme genel görüşe göre Firdevsî tarafından 370/981 yılında yazılmaya başlanmıştır.¹²Tus'un yetenekli şairinin hüneriyle daha da cazibeli olan Şahnâme sadece İran'ın en büyük hamasi eseri değildir ayrıca İran Kavminin tarihinin, kültürünün, düşünce şeklinin ve dünya görüşünün bir ansiklopedisidir. Okuyucu Şahnâme'de hayatı boyunca yanlışlarla, cehalet ve hatta hastalık ve ızdırapla mücadele halinde olan bir insanı görür. Şahnâme'de İran kavminin düşünme ve hayat tarzının sonucunu çıkarır.¹³ Şahnâme'nin konuları İranlı olma düşüncesinin olgunlaşmasıdır, bir başka deyişle Pers ırkının kimlik kazanmasıdır. Bu düşüncenin oluşma tarihi belli değildir, eski dönemleri ve sözlü edebiyatı birleştirmektedir. Firdevsi, İranlıların büyük milli kahramanlığını şiiire dökmek ve onu kazanmakla birlikte kendi zamanın tarihi durumunu da aktarmaktadır.¹⁴

Firdevsi'nin söylemlerine ve Şahnamedeki metne göre İran'da Cemşîd'in hükümdarlığı zamanında Sevârân Çöl(دشت سواران)ünde Mardas (مارداس) adında adaletli, hak hukuk gözeten bir emir vardı. Zahhâk adında bir oğlu vardı büyüdüğüde Şeytan kılık değiştirerek onun yanına gelir ve onunla tanışıp arkadaşlık edip ona rehberlik eder. Onu ülke ve güç hırsıyla babasını öldürmesi için tahrik eder. Zahhâk Şeytanın yönlendirmesi ile babasını öldürüp onun yerine geçer, taht, taç ve ülke onun eline geçer. Çok geçmeden nefsi ona baskın gelir ve iblisin egemenliğiyle baba katli, isyankârlık, tamahkârlık, otoriterlik, aldatma, gurur ve sitem gibi sıfatları kendisine layık görmüştür. Ancak iblis de kendi

¹¹Pejmân fer ve Sermedî, "Berresi-i Mefhum-i İnkılâb der Dâstân-i Zahhâk bâ Nezeriye-yi Goldemen," 144-145.

¹²Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 385.

¹³Ali CihânşâhîEfsâr ve Emir Se'îdSemîmî, "Zehhâk-i Mârdûş u Engel-i Piyug Der Şahnâme-i Ferdovsî(Evvelîn gozarîş-i Târihî Ez İbtıla Be Engel-i Piyug)," *Feslnâme-yi Târih-i Pizîşkî*, (Bahar 1391/2012):157.

¹⁴Pejmân fer ve Sermedî, "Berresi-i Mefhum-i İnkılâb der Dâstân-i Zahhâk bâ Nezeriye-yi Goldemen,"160-161.

yiyeceklerini hazırlayarak onu kandırır ve onun neticesinde Zahhâk'ın omuzlarında iki yılan çıkar. Sonrasında şeytan bir hekim kılığında kendisini ona tanıtır ve yılanların kontrol altına alınması gençlerin beyninin onlara yedirilmesinde olduğunu söyler.

تو بیگانه خوان و مخوانش پسر
بدین چاره بگرفت جان پدر
غمی گشت و از هر سوئی چاره جست
همه یک به یک داستانها زدند
ران درد را چاره نشناختند

پسر کو رها کرد رسم پدر
فرومایه ضحاک بیدادگر
دو مار سیاه از دو کتفش برست
پزشکان فرزانه گرد آمدند
ز هر گونه نیرنگها ساختند

Babasının geleneğini yok sayan oğlu
Zahhâk yaradılışı gereği acımasızdır
İki siyah yılan onun omuzlarında çıktı
Bilge hekimler toplandılar
Türlü türlü sihirler yaptılarsa da

Sen yabancı say ve evlat diye anma
Bu sebeple de babasını öldürür
Çok üzüldü ve her tarafta çare aradı
Hepsi birer birer hikayeler dizdiler
Bu derde bir çare bulamadılar¹⁵

Firdevsi, kendisinin padişahlık döneminde bin yıl geçen Zahhâk için şöyle söylemektedir; Firdevsi, onlara layık olmayan bir hükümdar tarafından yönetilen bir toplumun sosyal kötü durumunu tasvir ediyor ve devamında her gece iki insanın yiğitliğe sığmayan bir şekilde öldürülmesi ve onların beyninin Zahhâk'ın omuzundaki yılanı yedirilmesine işaret etmektedir. İranlıların yabancı düşmanlara karşı ilk çözüm yolu İranlı aşçıların Zahhâk'ın sarayına gönderilmesiyle bu kişilerin yarısının kurtarılmasıdır. Zahhâk'ın zulmüne karşı çare arama ve ona karşı olan hoşnutsuzluk git gide kendini göstermiştir.¹⁶Zahhâk bu hamasi eserin en kötü yaradılışlı varlığı ve Avestadaki "Ejidehâk" ve İran – Hint mitolojisinin üç başlı ejderhaların karşılığıdır ki Zerdüş't kaynaklarında zararlı varlıkların en belirgin sembollerinden biri olarak kabul edilir.¹⁷

Pers mitolojisindeki karakterler güçlü bir biçimde ikiye ayrılmıştır: iyi olanlar ve kötü olanlar. Bu iyi- kötü anlayışı mitolojide hikâye, figür ve motiflere de yansır. Bu anlayışın kökeni Zerdüş'tlük'teki Ahura Mazda'nın iki emanasyonu

¹⁵Ali CihânsâhîEfsâr ve Emir Se'îdSemîmî, "Zehhâk-i Mârdûş u Engel-i Piyug Der Şahnâme-i Ferdovsî(Evvelîn ferzârîş-i Tarîhî Ez İbtıla Be Engel-i Piyug),"157-158.

¹⁶Pejmân fer veSermedî, "Berresi-i Mefhum-i İnkılâb der Dâstân-i Zahhâk bâ Nezeriye-yi Goldemen," 157.

¹⁷FerzâdGaimî, "Tahlil-i Tedbîgî-i Usture-i Zahhâk-i Mârdûş,"*Pejûheşnâme-i Edeb-i Hamâsî, SâlYâzdehom, Şomâre-i Nûzdehom*,(1394/2015): 28.

anlayışı üzerine kurulmuştur. Pers mitolojisi ve destanlarındaki en ünlü iyi karakter Rüstem olarak karşımıza çıkmaktadır. İyi figürüne karşı bir başka ünlü figür de despotizmin sembolü olan Zahhâk'tır. Zahhâk'ın en önemli özelliklerinden biri de onun omuzlarından bulunan ve onu koruyan iki engerek yılanıdır.

Şahnâmedeki Zahhâk bir insandır ve ruhunu Ehrimen'e teslim etmekten sakınan Merdas'ın oğludur, aynı zamanda baba katilidir. Şeytanın ona aşçı kılığında yaklaşarak kendi kötü huyunu ve insanların etini yemesi için güzel bir şekilde onu eğitmektedir. Daha sonra Ehrimen'in öpücüğü ile iki omzunda siyah iki yılanın çıktığı korkunç bir canavara dönüşmektedir. Bu iki yılanın tek yiyeceği her gün iki gencin beynidir, iki gencin başı vurularak beyinleri bu yılanlara verilmektedir. Tuhaftır ki Firdevsi Şahnâme'de sadece bununla yetinmemiş ayrıca bu iki yılanın ortaya çıkmasından sonra Zahhâk'tan bazen Ejderha olarak da bahsetmiştir. Çoğu yerde Zahhâk'ı ejderhalarla birlikte bir tutmuştur. Zahhâk, Avestadaki ejderhaların mutasyona uğramış şekli ya da onun yerini alandır. Zahhâk'ın mitolojisi hakkında farklı anlatımlar da vardır. Bu mitoloji üzerine araştırmalar yapanlar arasında bir fikir ayrılığı mevcuttur ki bazısına göre Zahhâk yabancı kökenli bir düşman olarak Arap kökenli olduğunu düşünürler. Bazısı da Babiller, Sümerler ve Asuriler gibi Sami kökenli göç eden Arya ırkından olduğunu söylemektedirler. Başka bir görüşte İran'ın doğu mitolojisinden olduğunu ve İran-Hint mitolojisinden olduğu görüşünü de zorlaştırmaktadır. Zahhâk'ın kökeni yani ırkı hakkında net bir şeyler söylemek mümkün değildir.¹⁸ Teberi Zahhak'ı yok edici olarak ve Babilli olarak kabul etmektedir. Bu sebeple Zahhak neslini Babil'e dayandırması gerek İslami gerek Pehlevi kaynaklarda olsun bu durum İslami döneme dayanır. Arap olduğu şeklindeki görüşlerin siyasi olaylara dayandırılması söz konusudur.¹⁹ Bazısı da onun Arap olduğu görüşündedir ki bunlardan birisi; İbn-i Belhî kendi Farsnâme adlı eserinde onu Yemen'li olarak belirtmiştir. Ebûreyhân Bîrûnî de Elbâkye adlı eserinde Yemenlilerin Zahhâk'ı kendi soylarında gördüğü ve bununla gurur duyduklarını belirtmiştir. Firdevsi de onu Deşt-i Sevârân-i Neyzegozâr'dan bilir, bu çölün bir kısmı Arabistan'da bir kısmı da Yemen toprakları içerisindedir. İranlılar ve

¹⁸Gaimî, "Tahlil-i Tedbîgî-i Usture-i Zahhâk-i Mârdûş," 28-29.

¹⁹Gaimî, "Tahlil-i Tedbîgî-i Usture-i Zahhâk-i Mârdûş," 28.

Araplar arasında kin olduğundan dolayı İranlıların kanını döken bir düşman olan Zahhâk'ın Araplar tarafından kendi soylarına dayandırmaları da bir ihtimaldir. Başka bazı kaynaklar da Zahhâk'ı aslen İranlı bilip soyunu Keyûmers'e kadar dayandırırılar.²⁰

İran mitolojisinde ejderha ve yılanın olumsuz yanları daha fazla görülmektedir. Pehlevi rivayetinde yılan zararlı varlık olarak kabul edilir ve hatta onun öldürülmesi için bir padişahın bile görevlendirildiği söylenmektedir. Pindeshişte'de yılan insanlığın ölümünün sebebi olarak bilinir. İran mitolojisinde bu konuyla bağlantılı en belirgin olay da “Zahhâk” olayıdır. Zahhâk'ın omuzlarından çıkan iki yılan (üç başlı eski ejderhaların mutasyona uğraması) yani kötülük sembolü olarak kendi dillerinde muhafaza etmişlerdir. Ölüm(مردن) kelimesi ile aynı kökte olan yılan(مار) kelimesi, Zahhak'ın isminin kökünde de olan Eji yılan Ejedehak(اژی ده‌ساک)–(اژی-مار)ve babasının adı olan (مارداس)–(مار+داس)Mardas geriye kalmıştır. Şeytanın öpücüğü ile Arap şahın omuzlarında çıkan bu insan yiyen yılanların yiyecekleri Ehrimen şahının acısını dindirdiği gençlerin beynidir.²¹

به جز مغز مردم مده‌شان خورش مگر خود

بمیرند از این پرورش

İnsan beyninden başka bir şey onlara yedirme

Belki bunu yiyerek(bu beslenme ile) ölürler.²²

Yılanlar Zahhâk'ın yaratılışından beri vardır. Çünkü Zahhâk İran hikâyelerinde şeytanın vücut bulmuş halidir. Çirkinlik ve kötülük üç burun, üç baş ve altıgözlü dev doğuran insanların sıkıntılarının kaynağı fitne fesat olan Avesta'daki Ehrimen'dir. Bu durumda Zahhâk bizzat yılanla benzetilmiştir. Çünkü Zahhâk'ın yarasının iyileşmesi için gençlerin beyni kullanılmıştır. Zahhâk'ın gençleri öldürtmesi ve beyinlerini çıkartması zulmün ve işkencenin en ağır şekli ve örneğidir.²³Bununla birlikte Zahhâk'ın omuzlarındaki yılanlar, insanlar

²⁰ Alırıza Mozaferî ve Ali Asker Zarei, “Zahhâk û Beynelnehr,” *Faslnâme-yi Edebiyat-i İrfânî ü Ustûreşinâgî*, şomare33 (1392/2013):87-88.

²¹ Gaimî, “Tahlil-i Tedbîgî-i Usture-i Zahhâk-i Mârdûş,” 31-32.

²² Gaimî, “Tahlil-i Tedbîgî-i Usture-i Zahhâk-i Mârdûş,” 31.

²³ Muhammed Ali Mukeddem ve HüseyinKeyhusrov, “Tahlil-i Tatbikî-yiDâstân-i ZahhakberAsas-i Revâyet-i Kûşnâme,” *Motâla'âtNezeriye ü Envâ'a Edebî*, Sâl Evvel, Şomare Se, (1395/2016):13-14.

arasında korkunç ve ürkütücü bir ortam yaratmak için kullanılan bir abartımalzemesidir. Gerçekten de Zahhâk'ın omuzlarındaki yılanların efsanesi h.3 asırdan sonraki yazılı eserlerde yer almaktadır ve yazarların birçoğu öykülerinde Zahhâk'ın bu durumunu da kullanmışlardır. Zahhâk'ın padişahlık döneminde ülkede ağır bir üzüntü vardır ve neşe yerini hüznün ve ıstıraba bırakmıştır. Halk Zahhâk'ın zulmünden ve despotizminden dolayı bir çözüm yolu yoktur. Halk çaresizliğini kabullenmiş bir vaziyettedir. Diğer taraftan Zahhâk öyküsü iyi-kötü, adalet ve adaletsizlik, güzel- çirkin mücadelesidir.²⁴

Zahhâk kötülük sembolü olarak şeytanın yardımıyla saltanata ulaşır. Şeytanın vesvesesi ve baba katiliyle başlayan padişahlık despotizm ve bencillikten başka bir şey değildir. İnsanların kendisine karşı çıkma veya kendi saltanatına son verme korkusu ve endişesinden dolayı onları korkutup sindirmekten başka çaresi olmadığı için Zahhâk'ın zulmü ve despotizmi zirveye ulaşmıştır. Zulmü ve baskısı zirveye ulaştığından dolayı her gün en kıymetlilerini kaybetmeye şahit olan halk bir kıvılcım beklemektedir. Ona karşı gelecek ve bunu yapabilecek bir kişi de sadece demirci Kave olmuştur. Çünkü o, Zahhâk'ın sisteminin zayıf ve sahte olduğunu anlayan tek kişi olmuştur. Zahhâk görünüştekinin aksine sakin, eğlence meclislerini düzenleyen, şarap içen, iç dünyasında perişan olan, korkak ve iç dünyasında korkularıyla dolu olan biridir. Gün içerisinde her türlü cinayeti işleyen, insanlığı ve insanlık değerlerini yok eden, yok sayan katiller kendi huzursuz vicdanlarını ve fırtınaların koptuğu içlerini rahatlatmak için müzik eşliğinde kadehler döndürerek gece eğlencelerini düzenleyip rahatlamak isterler. Ancak bu, nasıl ve ne şekilde başarılabilir.? Yoksa insanların acısı cellâtların mutluluğunu tehdit etmiyor mu, selleri içinde barındıran yaşlıların(matemliler) gözyaşı zalimlerin sahte güçlü görünümlü saraylarını altüst etmez mi?²⁵

Kave'nin başkaldırısı sihir ve büyü bozucudur ve bu gerçekten de düşünmeye ve düşündürmeye değerdir. Kave'nin isyanı Zahhâk'ın bin yıllık sihir ve büyüsünü bozmuş, insanlar Zahhâk'ı tahtından etmiş ve Feridun'u onun yerine tahta geçirmişlerdir. Kave'nin ortaya çıkışı hikâyeye içerisinde aniden gelişen bir olaydır. Kave'nin çığılığı vicdanın sesidir. Gerçekten de kirliliği hiçbir vücutta

²⁴Mukeddem ve Keyhusrov, "Tahlil-i Tatbikî-yiDâstân-i ZakhakberAsas-i Revâyet-i Kûşnâme," 14.

²⁵Mukeddem, Keyhusrov, "Tahlil-i Tatbikî-yiDâstân-i ZakhakberAsas-i Revâyet-i Kûşnâme," 14.

kalıcı olamaz ve vicdanına yenik düşecektir. İnsandaki vicdan da ani bir şekilde kendini gösterir ve onun yakasından düşmez. Kave hümanisttir ve görevi de insanları Zâhhâk'ın kirliliğine karşı ve Feridun'un liyakatinden haberdar edip ortadan kaybolmaktır.²⁶Halkın ezilen tabakasından olan Demirci Kave'nin Zâhhâk'a karşı ayaklanması gerçek manada sosyetik toplumların zincirlerinden, prangalarından kurtulmuşların ve çıkarıcı olmayanların gerçekçi devrimi olarak bilinmektedir. Zâhhâk'a karşı kazanılmış bir zafer olarak bilinir.²⁷

Zâhhâk'ın despotizmi de tıpkı Nemrut ve Firavun'un zulümlerinin sona ermesi gibi birgün hak ettiği mutlak sonu bulmuştur. İran mitoloji kültüründe Zâhhâk(ejidehâk) figürü dünya tarihinde birkaç kez ortaya çıkan, zalim, yok edici olarak bilinen bütün kötülük ve çirkinliklerin sembolüdür. İnsanlık tarihinde Zâhhâk; hükümdarlık yapan, insanları aldatan ve adaletsizlikle insanları ya da toplumları kendi hâkimiyeti altına alan, şeytanın yoldan çıkardığı ve insanlığını yitiren birçok kişinin sıfatı olmuştur. Şahnamede Zâhhâk İran mitoloji tarihinin bir kısmını oluşturur ki şerrin ve kötülüğün vücut bulmuş halidir. Hükümdarlığa ulaştığında iyilik ile kötülüğün mücadelesi onun için bir başlangıç olur ve karanlık, vahşet ve yıkım bütün dünyaya yayılır. Zâhhâk'ın hükümdarlığı ile dünyada ilim ve bilgelik yok olmaya başlar, namertlik, büyü, sihir vs. onların yerini alır. Zâhhâk'ın omuzlarındaki iki yılan her ne kadar şeytanın hediyesi olarak bilinse de gerçek manada her ikisi de onun kirliliğinin ve fikrinin sembolü olarak kabul edilmelidir. Bu sembol hiçbir zaman iyiliği ve adaletli olmayı tecrübe edemeyen kirliliğin bir düşünce ve fikrin ürünüdür. Hatta günümüz dünyasında zulmü ve adaletsizliği bir kesime reva görenlerin mitoloji tarihinde insanları öldüren, günahsızların kanını akıtmaktan ve onların beynini çıkarmaktan zevk alan ve huzur bulanların tekrarlamaıdır.²⁸

Zâhhâk Şahname'nin en olağandışı mitolojik olgu, figür ya da sembolüdür ve daha çok kâbusa benzeyen bir varlıktır. Zâhhâk yarı insan-hayvan görünümlü açık bir semboldür. İnsan olarak zati psikoloji ile derin bir ilişkisi olabilir. Elbette Fitri psikoloji gölge ile yakın ilişkilidir. Buradaki gölgeden kasıt kirliliğin nefsidir.

²⁶MensureMeşâe'gî, "Berresi-yiTetbîkî-yiSâhtâr-i Dâstan-i Zâhhâkber Pâye-i Rûykerd-i Revânşinâsi,"*Mutâlaât-i Edebiyat-i Tetbîkî*, Şomare 40 (1395/2016): 154-155.

²⁷Hamîdrîza Erdestân îrostemî, Ferîdûn-i Dehgân, Kâve-i Ahenger, Zâhhâk-i Div,"*Mecelle-i Şîrpejûhî (BûstânEdeb) Daneşgâh Şîrâz*, SâlHeftomŞomâre-yi Evvel (1394/2015): 2.

²⁸Hemîdrîz aNîgahbân, "Vâkavey-i Ustûre-yi Zâhhâk,"*Faslname-yiTehessus-i Edebiyat-i FarsiDaneşgâh-i Âzad-i İslâmiMeşhed*,Şomare 9, (1385/2006):143.

Zahhâk'ın insanlara karşı tutumu nefsinin bir gölgesi olarak da değerlendirmek mümkündür. Nefsine yenik düşmüş biri olarak hem kendi varlığını hem de insanları yokluğa doğru sürüklemektedir. Zahhâk kendisi de acı içindedir ve acısını dindirmek için diğer insanlar da onun elinde acı ve ıstırap içindedir.²⁹

Zahhâk'ın omuzlarındaki yılanlar dizginsiz ve doyumсуuzlar. Tıpkı Cehennem gibi (هل من مزيد) (Daha var mı). Zerdüşterin inancına göre Ehrimen'in iki büyük güçlü Div(دیو)'den biridir. İkinci Div(دیو) de Öfkedir, bu ikisi Ehrimen'in iki güçlü kolu gibi çalışırlar. Belki de Zahhâk'ın omuzlarında biten iki yılan da Ehrimen'in bu iki Div'in tecellisidir. Hatta onları Zahhâk'ın bedeninde yetiştirdiği iki çocuğu olarak da kabul edilebilir. Yılanlar Zahhâk'ın bedeninin derinliklerinde köklere sahip ve her kesilmelerinde yeniden çıkarlar. Yılanların bitki ya da ağaç gibi özelliklere sahip olması çok düşündürücüdür. Firdevsi(Ferdovsi) de söylemiş olduğu beyitlerde bu özellikleri güzel bir şekilde göstermiştir.³⁰

غمی گشت و از هر سوی چاره جست	دو مار سیاه از دو کتف برست
سزدگر بمانی بدین در شگفت	سرانجام ببریید هر دو زکفت
برآمد دگر باره از کتف شاه	چو «شاخ درخت» آن دو مار سیاه

İki omzundan iki siyah yılan çıktı	Çok üzüldü ve her tarafta çare aradı
Sonunda bu iki yılanı omuzlarında kesti	Fakat ne tuhaftır ki
O iki siyah yılan bir ağaç dalı gibi	Şah'ın omuzlarında tekrar bitti ³¹

Yılanlar siyah olup bu özellik karamsarlığı ve bilinçsizliği daha iyi uyarır. Onlar ölmezler belki uğursuz bir büyü şeklinde canlılar ve Ehrimen'in esrarengiz öpücü ile mitolojilerde mutlu olan Hüma kuşunun mutlu yaşadığı yerindeki gibi Zahhâk'ın omuzlarında biterler. Bu yılanlar bir cisim(vücut) olmaktan daha çok ruhsal ve içsel bir özelliğe sahipler ve içerdeki kaynağından kaynarlar bu sebeple de yok olmuyorlar. Zahhâk'ın onları anlamak, ram etmek ve değiştirmek yerine sevgi, muhabbet ve imanla onları yedirip daha da cesaretlendirir. Bu yılanlar bizzat canlıların etinden olup Ehrimen'in yardımıyla biterler. Yani bu dalların tohumunu veya varlıklarını Ehrimen kendisi Zahhâk'ın vücuduna ekip onları

²⁹Meşâe'gî, "Berresi-yi Tetbîkî-yi Sâhtâr-i Dâstan-i Zahhâkber Pâye-i Rûykerd-i Revânşînâsî," 142-144.

³⁰Meşâe'gî, "Berresi-yi Tetbîkî-yi Sâhtâr-i Dâstan-i Zahhâkber Pâye-i Rûykerd-i Revânşînâsî," 147.

³¹Meşâe'gî, "Berresi-yi Tetbîkî-yi Sâhtâr-i Dâstan-i Zahhâkber Pâye-i Rûykerd-i Revânşînâsî," 147.

eğitmiştir. Yani Ehrimen'in çocukları, canından bir parça olarak Zahhâk'ın omuzlarında boy gösterirler ki bu tabirle de Zahhâk iki cinsiyetli hatta dişilik özelliklerine sahip olduğu görülmektedir. Hatta bu özelliğinin belirtileri hikayede de yer almakta. Şehnâz ve Ernevâz yüzyıl boyunca Zahhâk'tan hamile kalmadılar. Dr. MuhammedrızaEmînî "Ehrimen'in öpücüğünün yerinde iki yılan Zahhâk'ın omuzunda çıkıyor ve gerçekten de onun içgüdülerini ortaya çıkartıp onun omuzlarında yer alarak kendi hükümlerini onun ruhunda başlatıyor" olduğunu düşünmektedir.³²

Şahnamede Zahhâk'ın Ehrimen'le ilişkisi kaçınılmaz bir olaydır. Ehrimen'in onun omuzlarına öpücük kondurması ve bu öpücüklerin yerinde tek yiyeceği İranlı gençlerin beyni olan iki yılan çıkmaktadır. O kendini güvende hissetmek ve yılanlarını tok tutmak için her gün iki insanın beynini yılanlarına yedirir. Onun kurbanlarından biri de Feridun'un babası Abtin'dir. Babası Zahhâk tarafından öldürüldüğü için Feridun intikam almak isteyecektir. Zahhâk görmüş olduğu bir rüyasının tabirinden yola çıkarak Feridun'un peşine düşer, ancak o esnada Zahhâk'ın zulmüne erkek çocuklarını kaptıran ve son çocuğu da esir olduğundan dolayı Zahhâk'a karşı kızgın olan Demirci Kave de Feridun'a destek olmak için harekete geçer ve halktan oluşturduğu bir ordu ile Feridun'a katılır. Feridun tahtı ele geçirir ve Zahhâk'ı öldürmek ister ancak Sirûş'un onu engellemesi ile bunu gerçekleştiremez. Sonunda Zahhâk'ı bağlar ve Demavend(günümüzde İran'da bir dağ) dağına götürür ve bir mağaraya hapseder.³³

Halkın Zahhâk'ın zulmüne karşı çare arayışları iki şekilde verilmiştir. Birincisi olarak aşçıların iki insan yerine bir insan ve bir koyunu kurban etmeleri ve bu vesileyle her gün bir kişiyi kurtarmalarıdır. İkincisi de Zahhâk'ın Feridun tarafından Demavend dağında zincire vurulmasıdır. Zahhâk'ın zincire vurulması ile halk onun zulmünde kurtulmuş oluyor. Şahnamede ve diğer bütün sözlü ve yazılı hikâyelerde Zahhâk öldürülmüyor ve belki bir kuyu ya da bir mağarada bağlanmış olarak belirtilmiştir.³⁴

³²Meşâe' gî, "Berresi-yi Tetbîkî-yi Sâhtâr-i Dâstan-i Zahhâkber Pâye-i Rûykerd-i Revânşînâsî," 148.

³³Ferânk Cihângîr, "Berresi-yi Tetbîkî-yi Dâstân-i Behîm Sîn û Bâke der Mehârâtba Dâstân Zahhâk der Şahnâme," *Dofaslnâme-yi Edebiyat Hemâsî, Daneşgâh Loristân, Sâl Evvel Şomare-yi Evvel* (1393/2014):39-40.

³⁴Cihângîr, "Berresi-yi Tetbîkî-yi Dâstân-i Behîm Sîn û Bâke der Mehârâtba Dâstân Zahhâk der Şahnâme," 40.

Zahhâk'ın beş büyük ayıbı vardır ve bunları aldatmak, cahillik, kötülük, gaddarlık ve zina olarak sayabiliriz. Bunlardan dolayı Feridun ona karşı kindar oluyor ve onun kanını dökmek için harekete geçiyor.³⁵

---

³⁵Ahmed Emin ve Cihângîr Seferî, “Nigâhî Dobâre be Ostûre-i Zahhâk,”*Mecelle-yi Zebân u Edebiyat-i Farsî*, Pâyîz û Zemistân(1384/2005) :32.

Sonuç

Mitoloji ve Tarih bir sikkenin iki yüzü gibidir ve bizler eski dönemlerdeki insanların hayatı hakkında bilgi sahibi olmak için şüphesiz mitolojiye başvururuz. Mitolojinin felsefi ve edebi bir tür olarak tarih öncesi dönemlerdeki tarihi kalıntıları mevcut olmadığından dolayı insanlık tarihinin karanlıkta kalmış hayatlarının aydınlatılması için şüphesiz o dönemin edebiyatına bakarız, zaman içerisinde yazılı hale gelip bizlere kadar ulaşmıştır. Mitoloji her bölgenin insanının düşünce yapısını belirtir ve araştırmacılara yardım eder. Bu sebeple Firdevsi'nin Şahnâmesi İranlı kimliğinin yeniden kazanılması noktasında büyük bir öneme sahiptir. Zahhâk bu hamasi eserin en kötü yaratılışlı varlığı ve Avestadaki "Ejidehâk" ve İran-Hint mitolojisinin üç başlı ejderhaların karşılığıdır. Şahnâmedeki Zahhâk bir insan görünümünde olup nefsanî duyguların esiri olmuştur ve Şeytan ona kendi kötü huyunu empoze etmiştir. Yaradılış gereği kötü huylu olan Zahhâk şeytanın yönlendirmesi ile daha da despot ve baskın bir karakter olmuş, adeta bir tahrip ve yıkım makinesine dönüşmüştür. Zahhâk'ın padişahlık döneminde ülkede ağır bir yıkım vardır ve neşe ile huzur yerini hüznün ve ıstıraba bırakmıştır. Zahhâk'ın omuzlarındaki iki yılan şeytanın öpücüğünden ona bir hediyesi olarak bilinse de her ikisi de onun kirli düşüncesinin ve fikrinin sembolü olarak kabul edilmelidir. Zahhâk şerrin, zulmün ve kötülüğün vücut bulmuş halidir. Halkın ilk başlarda Zahhâk'ın zulmünden ve despotizminden dolayı bir çözüm yolu yoktur. Zahhâk yönetimi altındaki toplum üzerinde korku psikolojisine dayandırılmış bir baskı kurarak onları yönetmiş ve uzun bir süre bunu sürdürmüştür, ancak onun bu baskısı ve zulmü sonunda hak ettiği mutlak sonu da bulmuştur. Onun zulmünden bıkmış olan toplum kendi çözüm yöntemini yine kendi içinde bulmuş ve ona karşı gelerek bu zulme son vermeyi başarmıştır. Zahhâk'ın mutlak sonu ölüm olarak karşımıza çıkmaz yani öldürülmemiş aksine söz konusu yazılı ve sözlü metinlerde bir dağda zincire vurulmuş olarak ön plana çıkmıştır.

Kaynaklar

CIHÂNGÎR, F., “Berresi-yi Tetbîkî-yi Dâstân-i Behîm Sîn û Bâke der Mehârât ba Dâstân Zahhâk der Şahnâm”, *Dofaslnâme-yi Edebiyat Hemâsî, DaneşgâhLoristân*, Sâl Evvel Şomare-yi Evvel (1393/2014): 31-45.

CIHÂNŞÂHÎ EFŞÂR, A. ve SEMÎMÎ, Emir S., “Zehhâk-i Mârdûş u Engel-i Piyug Der Şahnâme-i Ferdovsî(Evvelîn gozarîş-i Tarîhî Ez İbtıla Be Engel-i Piyug),” *Feslnâme-yi Târîh-i Pizişkî*, (1391/2012): 155-179.

ERDESTÂNÎROSTEMÎ,H.,“Ferîdûn-i Dehgân, Kâve-i Ahenger, Zahhâk-i Dîv,” *Mecelle-i Şîrpejûhî(BûstânEdeb)Daneşgâh Şîrâz*, Sâl Heftom Şomâre-yi Evvel, (1394/2015): 2-28.

EMÎN, A. ve SEFERÎ, C., “Nigâhî Dobâre be Ostûre-i Zahhâk,” *Mecelle-yi Zebân u Edebiyat-i Farsî*, (1384/2005): 27-48.

GAİMÎ, F., “Tahlil-i Tedbîgî-i Usture-i Zahhâk-i Mârdûş,” *Pejûheşnâme-i Edeb-i Hamâsî*, Sâl Yâzdehom, Şomâre-i Nûzdehom (1394/2015): 27-65.

KAPTAN BAZYAR, C., “Mitoloji ve Çağdaş Sanat,” *Sanat ve Tasarım Dergisy*.18, (2016): 113-130.

MEŞÂE’GÎ, M.,” Berresi-yi Tetbîkî-yiSâhtâr-i Dâstan-i Zahhâk ber Pâye-i Rûykerd-i Revânşînâsî,” *Mutâlaât-i Edebiyat-i Tetbîkî*, Şomare 40, (1395/2016): 137-156.

MOZAFERÎ, A. ve ZAREÎ, Ali A., “Zahhâk û Beynelnehr,” *Faslnâme-yi Edebiyat-i İrfânî û Ustûreşînâgî*, şomare33(Zemistan1392/2013): 87-115.

MUKEDDEM, Muhammed A. ve KEYHUSROV, H., “Tahlil-i Tatbikî-yi Dâstân-i Zahhâk ber Asas-i Revâyet-i Kûşnâme,” *Motâla’ât Nezeriye û Envâ’a Edebî*, Sâl Evvel, Şomare Se(Bahar 1395/2016): 7-20.

NİGAHBÂN, H., “Vâkavey-i Ustûre-yiZahhâk,” *Faslname-yi Tehessus-i Edebiyat-i Farsi Daneşgâh-i Âzad-i İslâmi Meşhed*, Şomare 9 (1385/2006): 142-150.

PEJMÂN FER, S. ve SERMEDÎ, M., “Berresi-i Mefhum-i İnkılâb der Dâstân-i Zahhâk bâ Nezeriye-yi Goldemen,” *faslnâme-yi Tehessus-i Tehlil u Negd-i Motûn-i Zebân u Edebiyât-i Farsî*, Şomâre 28 (Tâbistân 1395/2016): 149.

YILDIRIM, N., “İran Mitolojisi,” *Nûsha*, II/7 (Ankara 2002): 19-44.

-----, *İran mitolojisi*, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012.